В.П. Кузьменко, канд. екон. наук, доц.

СИСТЕМА ЕКОНОМІЧНИХ ЦИКЛІВ І ГЛОБАЛЬНА ФІНАНСОВА КРИЗА

У статті проаналізовані та підтверджені автором довгострокові прогнози фінансових і соціально-економічних криз, виконані на основі системної теорії економічних циклів. Дана комплексна оцінка процесів реального перетворення регіональних фінансових криз у світову глобальну фінансово-економічну кризу.

In the article the long-term prognosis of financial and social-economic crises, fullfilled on the fundamentals of the system theory of economic cycles are analyized and confirmed complex evalute of the transformation process of regional financial crises to the world global finance-economic crisis is fullfilled.

***Ключові слова**: теорія економічних циклів, фінансові та економічні кризи.*

Keywords: theory of economic cycles, financial and economic crises.

Глобальна світова економічна система має нелінійний, циклічний (хвильовий) характер свого розвитку, що протягом XIX-XX ст. визначила наука. Її динаміку визначає періодичність різних за структурою й тривалістю коливань, які утворюють собою циклічні процеси, сукупність яких може пояснити складну структуру глобальної як часової, так і просторової динаміки світової економічної системи у цілому. Циклічність як об'єктивна закономірність економічного розвитку за своїм змістом багатогранна. Якщо в основу критерію класифікації покласти тривалість, то вона, перш за все, буде мати наступні сім видів циклів.

1. Аграрні надмалі цикли строком до 1 року – сезонні короткострокові коливання в сільському господарстві.

2. Фінансово-економічні малі цикли Джона Кітчина [18] строком 3-5 років (у середньому 4 роки) – короткострокові коливання фінансово-ділової активності.

3. Промислові (ділові) середні цикли Клемента Жюгляра [17] строком 7-11 років (у середньому 9 років) – середньострокові коливання, пов'язані з поновленням активної частини основного капіталу в промисловості.

4. Будівельні середні цикли Семена Кузнеця [19] (здвоєні Жюгляра) строком 16-20 років (у середньому 18 років) – середньострокові коливання, пов'язані з поновленням пасивної частини основного капіталу, перш за все житла.

5. Демографічні великі цикли зміни поколінь Велімира Хлєбнікова [14] строком 25-30 років (у середньому 27-28 років) - довгострокові коливання народження раціональних та ірраціональних людей (з лівою або правою більш розвинутою півкулею головного мозку).

6. Великі цикли кон'юнктури Миколи Кондратьєва [4] (здвоєні Хлєбнікова) строком 50-60 років (у середньому 54-55 років) – довгострокові "довгі хвилі" зміни технологічних укладів (ТУ).

7. Надвеликі вікові цикли цикли зміни економічного та політичного лідерства Фернана Броделя [1] та Джорджа Модельскі [9] – довгострокові коливання строком 100-120 років (у середньому 108-112 років).

Проте критерій тривалості циклів лише один з можливих. Типи циклів розрізняються неоднозначністю матеріальної основи розвитку, характером впливів на економічні процеси, аналізу яких у світовій економіці й присвячена дана робота. Крім того, різні цикли накладаються один на одний, між ними виникає ефект синхронізації, що ускладнює їхню диференціацію, особливо, при синхронізації кризових їх фаз, коли негативні наслідки кризи зростають до катастрофічних розмірів. Це відбулось в часи Великої депресії 1929-1939 рр., накопичені протиріччя якої призвели до другої світової війни, що вирувала рівно шість років (з 1 вересня 1939 р. до вересня 1945 р.), надавши можливість США вийти на докризовий рівень їх ВВП у 1941 р., а наприкінці війни - в 1945 р. на тлі зруйнованої європейської та ряду азіатських економік ВВП США складав вже майже половину світового валового продукту (СВП).

Ідею промислових (ділових) циклів вперше сформував французький учений Клемент Жюгляр, який в середині XIX століття (1862 р.) зробив їх розрахунки [17]. У структурі циклічного економічного розвитку найрельєфніше виражаються саме промислові (ділові) середні цикли. Вони найближче взаємодіють як з малими короткостроковими фінансово-економічними циклами, відкритими вже на початку 1920-х років американськими економістом російського походження Джоном Кітчиним та дослідником фінансових циклів В. Крамом [18], так і з довгостроковими великими циклами кон'юнктури, теж відкритими на початку 1920-х років видатним російським вченим Миколою Кондратьєвим [4]. Ділові (промислові) середні цикли найдієвіше впливають на розвиток економічних процесів і саме тому їх визначають як базові.

Отже, наприкінці XIX ст. в економічній науці сформувалося уявлення про існування єдиного "промислового", або "ділового" циклу довжиною у 7-11 (у середньому дев'ять) років, який з посиланням на авторство Жюгляра був детально описаний та всебічно проаналізований у "Капіталі" Карла Маркса [7], завдяки чому він широко увійшов у проблематику світової економічної теорії і практики. Саме у середньому дев'ятирічний інтервал був притаманний середнім циклам коливань обсягів світового валового продукту (СВП) на низхідній складовій четвертої кондратьєвської «довгої хвилі», в останній чверті XX ст. та на початку XXI ст., що відповідає так званій завдяки їх автору «четвертій емпіричній правильності» великих циклів кон'юнктури Миколи Кондратьєва [4].

Слід зазначити, що ще до досліджень середньострокового ділового циклу у другій половині XIX століття, наприкінці першої його половини англійський економіст Хайд Кларк в журналі "Railway Register" за 1847 р. звернув увагу на довгі 60-річні коливання рівня цін, пов'язуючи їх з періодичністю появи плям на Сонці. Світова наукова спільнота дізналась про це першоджерело завдяки посиланню на нього одного з основоположників теорії маржиналізму – теж англійського економіста Вільяма Стенлі Джевонса [16], який вперше серед вчених-економістів досліджував і взаємозв'язок

економічних циклів з циклами сонячної активності, середня тривалість найвідомиших з яких - циклів Швабе-Вольфа - складає у середньому 11 років. Досліджуючи природу ділового циклу та періодичності виникнення фінансових крахів у праці "Вивчення грошового обігу та фінансів", надрукованій в 1884 р., Джевонс звернув увагу на цікаве явище, підмічене Кларком, і навіть дав періодизацію 30-річних періодів зростаючих та спадаючих цін, однак аналіз цього явища в його плани не входив. Цю працю було надруковано тільки через два роки після трагічної смерті Джевонса, коли у 1882 р. він потонув у Темзі. Таким чином, довгострокові циклічні коливання в економіці були виявлені вченими-економістами ще у сердині XIX ст., але не були чітко визначені, як це вже на початку 1920-х років вперше вдалося зробити видатному російському економістові Миколі Кондратьєву [4].

Вже більше ніж через півстоліття від відкриття перших економічних циклів Клемента Жюгляра майбутній нобелівський лауреат у галузі економіки Семен Кузнець (Саймон Сміт Казнець) [19], проаналізувавши інвестиції в основний капітал як джерело економічного зростання і створивши теорію сектора, що лідирує, прийшов до висновку, що інвестиції в промисловому секторі формуються у певний кластер пов'язаних між собою галузей з досить чіткою 30-річною періодичністю. Причому під сектором, що лідирує, він визначив групу технологічно та організаційно взаємопов'язаних галузей. У своєму дослідженні Кузнець виділив два основних сектора, що лідирують – первинний (добувні галузі, сільське господарство) і вторинний (промислові обробні галузі). Динаміка економічного зростання, за ідеєю Кузнеця, пояснювалась зміною періодів, протягом яких співвідношення цін на продукцію цих секторів сприяє підвищенню прибутків у промисловості, періодами, коли це співвідношення більш сприятливе для розвитку первинних секторів. Така дзеркальна цінова динаміка у двох взаємопов'язаних секторах економіки породжує дискретність у величині та напрямі інвестиційних потоків.

Таким чином, Кузнець зробив дуже важливий висновок, що інвестиції в промисловий сектор схильні до кластеризації з досить чіткою 30-річною періодичністю, і тим самим пояснив механізм великих циклів кон'юнктури видатного російського економіста Миколи Кондратьєва, з яким він через дружину Кондратьєва мав переписку в часи ув'язнення останнього в Суздальському політізоляторі. Як безпосередньому учню американського дослідника економічних циклів Вільяма Мітчелла [8] Кузнецю належить відкриття й «будівельних циклів» з амплітудою коливань 16-20 років (у середньому 18 років), тобто циклів у два рази довших за цикли Жюгляра і пов'язаних з поновленням пасивної частини основних фондів, перш за все житла.

Слід зазначити, що поняття сектору, що лідирує, має витоки в ідеях видатного українського економіста Михайла Туган-Барановського [12], який ще у 1894 році створив системну теорію періодичності промислових криз, обумовленних циклічністю інвестиційного процесу, що забезпечує довгостроковий підйом швидким розширенням

одного або кількох ключових секторів. Його дослідження високо оцінювали найвидатніші економісти першої половини XX ст. Джон Мейнард Кейнс [3] та Йозеф Алоїз Шумпетер [15]. А вже на початку другої його половини Елвін Хансен, якого називали «американським Кейнсом», у фундаментальній монографії «Економічні цикли і національний дохід» висловив думку, що книга Туган-Барановського [12] про періодичність промислових криз, як і книга Адама Сміта [10] про природу та причини добробуту націй, «*перегорнула економічну теорію догори дном*» [13, Т.2, с. 81-82].

За теорією Туган-Барановського історія криз в Англії виявляє приливи і відливи економічного життя, що циклічно повторюються. Цикл буває довготривалим або короткочасним в залежності від конкретних економічних умов, що складаються в кожний історичний період. Цикл не представляє собою явища, що управляється математичним законом, оскільки кризи в Англії XIX ст. повторювались з інтервалом від 7 до 11 років. Рух періодичний у тому смислі, що відбувалася зміна послідовних фаз процвітання і депресії, виникнення і зникнення яких мають циклічну форму. По суті, промисловий цикл можна представити як закон, притаманний самій природі капіталістичної економіки.

Австро-американський економіст Йозеф Шумпетер висунув ідею перенакопичення капіталу, пов'язавши це явище з технічним прогресом. Він вважав, що економічне зростання є циклічним процесом, зумовленим стрибкоподібним характером інновацій (нововведень), а також розподілив великі цикли кон'юнктури на дві складові – інноваційну та імітаційну [15]. Крім того у 1939 р. він зробив гіпотезу, що в одну Кондратьєвську довгу хвилю вкладається шість середньострокових циклів Жюгляра, а кожний з останніх включає три короткострокових цикла Кітчина, тобто про явище фрактальності, відкрите американським математиком Бенуа Мальдебротом [6] вже у 1975 р., тобто тільки через 36 років після викладення шумпетеріанської гіпотези, що протягом наступних 70 років економічного розвитку повністю підтвердилась, за виключенням того, що в один цикл Жюгляра інколи вкладається не три, а два цикли Кітчина, оскільки тривалість останніх складає від 36 до 59 місяців.

Як узагальнення антикризових заходів різних країн у часи Великої депресії, вихід у світ роботи Джона Мейнарда Кейнса «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936 р.) [3] поклав початок кейнсіанській теорії циклу. В цьому дослідженні, де було використано окремі положення попередніх теорій, подано нову макроекономічну концепцію, що пояснює механізм ринкового господарювання в цілому, причини його відхилень від рівноваги, а також напрями державного втручання в ринкову систему.

На тлі валютно-фінансової та нафтової криз 1970-х років, з виходом у 1975 році книги «Технологічний пат: інновації долають депресію» німецького вченого Герхарта Менша [20], який на той час проживав у США, наукова спільнота зацікавилась вивченням механізму економічної кризи, до якої ведуть «псевдоінновації» (цю дефініцію увів в оборот саме Менш), що знижують ефективність виробництва і ведуть економіку до кризи.

Таким чином, економічний цикл – це рух виробництва від початку попередньої до початку наступної кризи. Кожен цикл складається з чотирьох основних фаз: криза, депресія, пожвавлення і піднесення, як визначив їх ще Йозеф Алоїз Шумпетер у 1939 р. Найбільш небезпечною з них є криза, в якій синхронізують кризові фази кількох циклів. Шумпетер вперше пояснив Велику депресію саме синхронізацією кризових фаз трьох відомих на той час циклів Кітчина, Жюгляра і Кондратьєва. Цієї ж думки притримувався і Елвін Хансен. І сьогоднішню Велику рецесію вчені визначають як системну цивілізаційну кризу, пояснюючи синхронізацією кризових фаз ще більшої кількості циклів, оскільки сьогодні враховують не тільки економічні, але й політичні та навіть цивілізаційні системні цикли Питирима Сорокіна [11] та Фернана Броделя [1].

Підсумовуючи результати наших досліджень можна сказати, що сучасна світова фінансова і соціально-економічна криза прогнозувалась нами майже два десятиліття тому, виходячи з циклічних закономірностей, яким підкоряється розвиток світової економіки, та глобальної міграції капіталу, виявленим ще наприкінці XIX ст. видатним українським вченим Михайлом Туган-Барановським на прикладі дослідження динаміки промислових криз у господарстві найрозвинутішої країни того часу – Великої Британії, згідно яким послідовність фаз “розширення” – “розбухання” – "обвальне стиснення" є невідворотним. По суті, в останню третину XX ст. означився середній 9-річний цикл світових фінансових криз: світовій фінансовій кризі 1997–1998 рр. передували фінансові кризи 1970-1971 рр., 1980–1981 рр. і 1987–1988 рр. Причому фінансова криза передує загальноекономічній, про що писав ще наприкінці XIX ст. Михайло Туган-Барановський, а в останні 30 років XX ст. між фінансовими і загальноекономічними рецесіями спостерігався приблизно трирічний інтервал короткострокового фінансово-економічного циклу Кітчина. Так після:

- глобальної фінансової кризи 1970–1971 рр. відбулася рецесія 1973–1974 рр., спровокована “нафтовим шоком”;
- фінансової кризи 1980–1981 рр. з максимальною ціною на нафту в $90 США за барель – рецесія 1982 р. (в США спад ВВП на 3%), після якої у США було запроваджено антикризову політику під назвою “рейганоміка”;
- фінансової кризи 1987–1988 рр., коли тільки за один день (19 жовтня 1987 р.) індекс Dow Jones упав на 22,6% – рецесія 1990–1991 рр. при абсолютному спаді ВВП СРСР, а у постіндустріальних США, де у ці роки впала промисловість на 8-9%, ВВП не мав абсолютної рецесії за рахунок розвинутої інфраструктури, але ці економічні негаразди все ж мали політичний наслідок у формі програшу виборів у США Дж. Бушом - батьком та розвалу СРСР;
- фінансової кризи 1997–1998 рр. – рецесія 2000–2001 рр.

Аналіз хронології цих криз і показує, що і між рецесіями динаміки світового ВВП спостерігався приблизно 9-річний інтервал циклу Жюгляра, що відповідає так званій «четвертій емпіричній правильності» великих циклів кон’юнктури Миколи Кондратьєва [4]. Таким чином, в рамках цих закономірностей після фінансової кризи 2006-2008 рр.

(ринків нерухомості, біржової та банківської) було слід очікувати рецесію світової економіки у 2008–2009 рр., яка відбулась в реальності. Ще 16 років тому в інтерв'ю завідуючій відділом науки газети «Киевские ведомости» Наталъї Куроленко «Найближчі 15 років нас буде трясти, заливати та … давити депресіями» [5], виходячи з теорії природно-екологічних та соціально-економічних циклів, мною був зроблений прогноз про посилення частоти природних катастроф наприкінці XX ст. – початку XXI ст. та настання глобальної кризи в перше десятиліття нового тисячоліття, що, на жаль, і відбулось вже не тільки в економічній, але й в політичній та екологічній реальності, якщо згадати катастрофи минулого 2011 р. - цунамі та вибух ядерного реактору Фукусіми в Японії, а також соціально-політичні заворушення в арабському світі, що подовжуються, а наслідки можуть привести взагалі до розколу ісламського світу, як тисячу років тому розколовся християнський світ.

Причому, у формі депресії світової економіки глобальна криза 2008-2012 рр. може затягнутись ще на кілька років в силу накладення на неї кризової фази великого циклу кон'юнктури Кондратьєва (К-хвилі), яка проявила себе вже на початку тисячоліть - у формі стагнації світової економіки 2000-2001 рр. Але замість структурної перебудови світового господарства на нову інноваційну К-хвилю, провідні країни світу на чолі зі США зосередили свою увагу на нових формах регіональних напівглобальних війн країн НАТО у Югославії, Афганістані, Іраку, які активізували ВПК цих держав та через міжгалузеві зв'язки пожвавили й світову економіку. Тим самим ці війни відсунули глобальну економічну кризу на один цикл Жюгляра, але перебудова технологічного укладу (ТУ) на новій інноваційній К-хвилі так і не відбулась. Тому світова економіка все ж повинна пройти фазу інноваційного оновлення та осідлати нову К-хвилю за влучним виразом автора теорії технологічних укладів (ТУ) Сергія Глазьєва [2].

Література

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. У 3-х т. Том 3. Час світу / Фернан Бродель. – К.: Основи, 1988.
2. Глазьев С. Ю. Экономическая теория технического развития / Сергей Юрьевич Глазьев – М.: Наука, 1990. – 232 с.; Глазьев С. Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития. / Сергей Глазьев – М.: ВлаДар, 1993. – 310 с.
3. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Джон Мейнард Кейнс. Избранные произведения. – М.: Экономика, 1993. – с. 224-518; Антология экономической мысли. В 2-х томах. – М., 1992. – Т. 2. – с. 137-432.
4. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры. / Николай Дмитриевич Кондратьев // Вопросы конъюнктуры. – 1925. – Выпуск 1. – Т. I. – с. 28-79.; 2-е изд.: Кондратьев Н. Д. Избранные сочинения. / Н. Д. Кондратьев – М.: Экономика, 1993. – с. 24 - 83;
5. Куроленко Н. Ближайшие 15 лет нас будет трясти, заливать и давить ... депрессиями / Наталья Куроленко // Киевские Ведомости. – 1996. – 19 февраля.
6. Мандельброт Б. Фрактальная геометрия природы / Бенуа Мандельброт. – М.: ИКИ, 2002; Мандельброт Б. Фракталы, случай и финансы / Бенуа Мандельброт. – М.: Ижевск: НИЦ, 2004.

7. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / Карл Маркс. – М.: Политиздат, 1978. – Т. 1., Кн. I: Процесс производства капитала. – 908 с.; Т. 2., Кн. II: Процесс обращения капитала. – 648 с.; Т. 3., Кн. III: Процесс капиталистического производства взятый в целом. – 1084 с.
8. Митчелл У. К. Экономические циклы. Проблема и ее постановка. / Уильям Клэр Митчелл. – М.; Л.: Госиздат, 1997.
9. Модельски Дж., Томпсон У. Волны Кондратьева, развитие мировой экономики и международная политика. / Джордж Модельски, Уильям Томпсон. Вопросы экономики. – 1992. – № 10. – с. 49-57.
10. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / Адам Сміт. – К.: Port-Royal, 2001. – 593 с.
11. Сорокин П. А. Обзор циклических концепций социально-исторического процесса / Питирим Александрович Сорокин // Социс. – 1998. – №12; Сорокин П. Социальная и культурная динамика: Исследования изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / Питирим Сорокин. – СПб.: РХГИ, 2000. – 1056 с.
12. Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и ближайшие влияния на народную жизнь / Михаил Иванович Туган-Барановский. – СПб., 1894.; Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. – 2-е сов. перераб. изд. – СПб., 1900. – переиздание: Киев: Наукова думка, 2004. – 333 с.;
13. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход / Рой Харрод, Элвин Хансен. Классики кейнсианства. В двух томах. – М.: Экономика, 1997. – Т.1. – с. 195-415; Т. 2. – 431 с.
14. Хлебников В. Спор о первенстве. Закон поколений / Велимир Хлебников. Творения. - М.: Советский писатель, 1986. – 646–652, 713-714 сс.
15. Шумпетер Й. А. Теорія економічного розвитку / Йозеф Алоиз Шумпетер. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. – 242 с.; Scumpeter J. Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process / Joseph Aloiz Scumpeter. – N.Y.-L., 1939.
16. Jevons W. S. Investigation in Carrency and Finance / William Stanley Jevons. – London, 1884.
17. Juglar C. Des crises commerciales et de leur retour periodigue en France < en Angleterre et aux Etats-Unis / Clement Juglar. – Paris, 1862.
18. Kitchin J. Cycles and Trends in Economic Factors / J. Kitchin // Review of Economic Statistics. – 1923. – Preliminary. – Vol. V. – Jannuary. – P. 10-16; Crum W. Cycles of rate on Commercial Paper / W. Crum // Review of Economic Statistics. – 1923. – Vol. V. – Jannuary.
19. Kuznets S. S. Cyclical Fluctuations: Retail and Wholesale Trade, United States, 1919– 1925 / S. Smith Kuznets. – NY, 1926; Kuznets S. S. Modern Economic Growth: Rate, Structure and Spread / Simon Smith Kuznets. – New Heaven, 1966.
20. Mensh G. Stalemate in Technology: Innovation Overcome the Depression / G. Mensh. – Cambridge, Mass., 1979.